

**РОЗДІЛ 7.
ІНОЗЕМНІ ПОСЕЛЕНЦІ В УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ
РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ: НІМЕЦЬКІ КОЛОНІЇ
НА ПОЛТАВЩИНІ**

Проголошення незалежності України 1991 року призвело до її розвитку як правової, демократичної, суверенної та соціальної держави. Велику увагу було приділено забезпеченню свобод і прав усіх громадян, незалежно від національності, релігії, культури, раси тощо. Однією з важливих проблем українського державотворення є забезпечення гідного розвитку національним меншинам, яких в Україні нараховується понад 100. Історично склалося так, що в Україні проживало і проживає багато людей різних національностей, які не будучи етнічно українцями, відчують себе українцями, хоча й зберігають власну мову, культуру, традиції, релігію.

Історія німців-поселенців на Полтавщині була предметом наукового інтересу вчених. Ґрунтовні наукові розвідки цьому питанню присвятили І. Павловський [14; 15; 16], М. Костюк [10], В. Жук [4], А.Лушакова [11], О. Іваненко [5], І. Швайка [24;25], І. Петренко [18;19;20;21], Л. Булава [2] тощо. Дослідники проаналізували причини поселення людей німецької національності на Полтавщині та інших регіонах України, умови їхнього проживання та діяльність, зробили висновок про цінний внесок поселенців у розвиток держави.

Метою даного дослідження є проаналізувати причини та особливості появи людей німецької національності на Полтавщині; розкрити роль етнічних німців у політичному, соціально-економічному і духовному розвитку краю, дослідити їхні шлюбно-сімейні відносини, родинне виховання, ціннісні та ментальні уявлення; показати діяльність німецьких товариств і громад на Полтавщині у ХХІ ст.

Перші німецькі колонії на території Лівобережної України з'явилися в 60-х роках ХVІІІ ст. у часи правління в Російській державі Катерини ІІ. В 1756-1766 роках німці-колоністи, землероби, вихідці із Франкфурта-на-Майні, були поселені в селищі Хрещатик, що тоді входило до Лубенського полку (з 1872 року – до Роменського повіту

Чернігівського намісництва, а з 1796-го року до Малоросійської губернії. Нині село Хрещатик знаходиться на території Ведмежівської сільради Роменського району Сумської області) [4, с. 11].

Не відомо, яка кількість німецьких селян прибула тоді в ті роки на українські землі, і зокрема в Хрещатик. Є дані, що вони були наділені від казни державною землею і платили поземельний податок, тобто належали до категорії казенних (державних) селян. На період 10-ї Всеросійської ревізії населення 1859-го року в Хрещатику налічувалося близько 550 німців-колоністів обох статей [1, с. 245].

У 1803 р. 36 сімей німецьких колоністів (вихідці з Гессена та Рейнської області) за 30 верст від Білих Веж у Роменському повіті Полтавської губернії заснували ще одну колонію – Октоберфельд, яку в пізніших документах називають Хрещатик, Хрещатен або Хрещатин. Особливістю цієї німецької колонії було те, що вона була заснована на землях, які вже на той час були порівняно густонаселеними й вільних земель, не включених до селянського землекористування, тут було небагато. Лише частина їх належала до державного резерву й виділялася для розвитку поміщицького господарства та наділення так званих казенних хліборобів – тобто державних селян. На всіх землях сучасної Сумщини це лише одне з двох німецьких поселень (друге – Конопківка), тож було унікальним. На відміну від інших біловезьких колоній (німецьких колоністських округів в Російській імперії), німці Хрещатина проживали змішано з українським населенням. Хоча колонія розміщувалася на території Полтавської губернії, як і решта біловезьких колоній, вона перебувала у відомстві чернігівського губернатора.

Німці-ремісники, військові, інші спеціалісти відомі в Кременчуці уже з другої половини XVIII ст. Корінні жителі наддніпрянського міста здавна займалися різними кустарними промислами. Тут були свої бондарі, колісники, каретники, лимарі (майстри з виробництва із вичиненої шкіри-сириці речей, кінської зброї, ременів, пасів, валізок, рукавичок тощо), ковалі, теслярі, чоботарі та інші. З 1747 року в місті діяв канатний завод, а також цегельний, де виробляли понад 100 тис. штук цегли у рік. У 1790 та 1794 роках відкрили ще два кахельні заводи. Здавна для будівельних робіт використовувалися і граніт, якого чимало

в районі Кременчука. Прибулі на початку XIX ст. німецькі колоністи внесли свою вагому частку у розвиток промисловості.

Перші німці-ремісники на теренах полтавського краю з'явилися після набуття Полтавою статусу центру Полтавської губернії та Малоросійського генерал-губернаторства. Він був закріплений указом Олександра I від 27 лютого 1802 р. Отже, Малоросійська губернія ставала Малоросійським генерал-губернаторством з губерніями Полтавською та Чернігівською [23, с. 64]. Ці кардинальні перетворення передбачали низку суттєвих планувальних і будівельних змін. Головним поштовхом до цього стало формування нового адміністративного центру та масове адміністративне і житлове будівництво.

Російського та українського державного діяча, генерал-губернатора Малоросії, князя, члена Державної Ради, міністра внутрішніх справ Російської імперії Олексія Куракіна фактично називали менеджером у системі економічного і військового розвитку, освіти, соціальної сфери та ін. З метою забезпечення масштабних будівельних проєктів малоросійський генерал-губернатор О. Куракін запросив із Саратовської губернії кількох німців-колоністів – спеціалістів із виготовлення цегли та видав наказ, за яким поміщики губернії мали направляти до Полтави своїх кріпаків для навчання цеглярства. До того у Полтаві було недостатньо постійних цегельень. На кінець XVIII – початок XIX ст. їх було лише дві: одна належала «Полтавському приказу громадського призріння», друга – Воскресенській церкві [16, с. 72]. Традиційно за потреби створювали тимчасові цегельні, але з огляду на те, що один майстер виготовляв близько 500 цеглин на день, забезпечити губернські будівельні проєкти вони не могли [8, с. 211].

На початку XIX ст. Російська імперія, я і різні частини німецьких земель, мали загрозу війни з французьким імператором Наполеоном. Тому була потреба здійснювати підготовку до війни. Вугільно-металургійна промисловість в державі розширювалася, а легка відставала у розвитку, тобто тканин (сукна) для того, щоб виготовляти форму для солдатів російської армії не вистачало. Раніше тканину закупляли у Великій Британії, однак з початку XIX ст. торговельно-економічні зв'язки було зламано через континентальну блокаду

Франції. Такі обставини змушували до розвитку своєї текстильної промисловості. Князь Олексій Куракін, перебуваючи майже шість років на посаді малоросійського генерал-губернатора, чудово вивчив економіку та господарство колишньої Гетьманщини. Він знав, що у краї була розвинута така галузь господарства як вівчарство, населення виробляло багато якісної шерсті (вовни), з якої можна робити тканину (сукно). З метою організації виробництва сукна на державному рівні, Олексій Куракін вирішив запросити з Німеччини професійних сукноробів [15, с. 8].

Згідно з указом імператора Олександра I від 20 червня 1808 р. для прискорення розвитку в Росії сукноробства із Богемії, Моравії, Ельзасу, Саксонії та інших західноєвропейських земель були запрошені ремісники. Князь Олексій Куракін пропонував поселити їх у Полтаві, Кременчуці та Костянтинограді – в тодішній Полтавській губернії.

Князь склав звіт прав, обов'язків та умов перебування колоністів у краї. Німецькі поселенці мали пільги: їм гарантувалася свобода віросповідання; звільнення від повинностей і податків на десять років, протягом наступних десяти років вони повинні були сплачувати оброк – 15-20 коп. за одну десятину землі (1 дес. = 1,09 га); у решті повинностей переселенці урівнювалися з іншим населенням; звільнення від обов'язкової військової служби (колоністам дозволялося вступати на цивільну службу за умови виплати боргу казни); німці могли вільно покинути колонію або й державу за умови виплати боргу державі та трирічної суми податків. Німецькі поселенці мали право вільно продавати свої вироби по всій країні. Держава допомагала їм, видаючи у дорозі і на влаштування на певному місці кошти («кормові гроші») – 12 коп. на одну людину на добу [14, с. 201].

В дійсності ж, при переїзді від кордону переселенцям із Богемії, Моравії, Ельзасу, Саксонії та інших німецьких князівств видавали допомогу по 10 коп. на дорослого та по 6 коп. на кожну дитину на добу. На місці вони отримували від 5 до 10 коп. на душу [4, с. 25].

Першими поселенцями в Полтаві були родини: Бейстер, Беккер, Бер, Брунзель, Вернер, Вольф, Геніх, Голле, Гофман, Еккерт, Зориш, Капш, Клар, Краузе, Крігер, Ланге, Лешке, Матезіус, Мельцер, Міллер, Міхаеліс, Носке, Паде, Петтель, Ріхтер, Роде, Ромер, Йоган Трепке,

Тренскі, Тун, Фаренкруг, Цейшнер, Цірбург, Шейнерт, Шіллінг, Шіслер, Штарк та інші [14, с. 25–26].

Серед ткачів, які прибули, тільки двоє виявилися самозванцями, котрі видавали себе за майстрів-сукноробів: Раак (капельмейстер, який мріяв побувати в Росії і скористався можливістю виїхати разом з колоністами) і Дітріх (кравець, який таким чином намагався уникнути військової повинності у себе на батьківщині). Третім був єврей Левін, який назвався лютеранином, але незабаром залишив Колонію.

Князь О.Б. Куракін не встиг повністю реалізувати проекти влаштування колонії німецьких фабрикантів, бо виїхав на службу до Санкт-Петербурга. Тому заснування колонії належить до часу правління краєм його наступників – генерал-губернатора князя Я.І. Лобанова-Ростовського, а пізніше князя М.Г. Рєпніна (Волконського). Контроль за зведенням будівель у Полтаві було доручено цивільному губернаторові О.Ф. Козачковському, а безпосередню відповідальність поклали на наглядча колонії Осипенка, який виявився нечесною людиною.

Відправною точкою для інтенсивнішого заселення був початок ХІХ століття, коли Полтава стала центром губернії й генерал-губернаторства. Спочатку на схилах ярів заснували цегельні заводи й скотобійні, а з 1808 року – поселення німецьких колоністів-ткачів; з 1810 років ближче до Сінної площі, споруджено поштову контору й перший стаціонарний міський театр. До певної міри, «Німецька колонія» і прилеглі до неї райони стали осередками початкової індустріалізації Полтави.

Для розміщення ремісників – так званих «суконних фабрикантів» було вирішено спорудити будинки у Полтаві, Кременчуці й Костянтинограді (нині м. Красноград Харківської області). Як стверджував відомий полтавський історик дореволюційних часів І.Ф. Павловський, у листопаді 1808 року до Полтави прибуло 6 сімей перших колоністів, суконних і шерстяних справ майстрів. Для їх розташування на тодішній околиці міста, на шляху до Яківців, губернська управа викупила 12 десятин землі за 5287 руб. 96 коп. асигнаціями та збудувала близько 50 хат. Так виникла німецька слобода, або колонія. Вона була розташована в районі вулиць

Фабрикантської (тепер – С. Антонця) та Колоністської (тепер – Г. Сковороди) і прилеглих провулків.

Території «гір» – Колонійської й Архієрейської, та ярів – Бойкового, Чамариного і Здыхального, упродовж більшої частини XVIII століття належали до ближніх передмість Полтави, і лише в кінці того століття почали входити в сферу більшого господарського інтересу містян. Повністю в межі міста характеризований район увійшов тільки в першій чверті XX століття. Навіть у середині XX століття він був не густозаселеним.

До прибуття німецьких колоністів замість запланованих 60 будинків було збудовано лише 53, і ті не були повністю готові. Якість цього житла була, прямо скажемо, дуже низькою. Володимирський губернатор князь І.М. Долгорукий, який відвідав Полтаву в 1810 році і ознайомився зі станом колонії, записав у своїх спогадах, що вона справила на нього гнітюче враження.

У 1808 році фабричний інспектор Іванов, обстеживши будівля для переселенців писав: «Двері потріскані, стелі не замазані глиною, зимові рами відсутні, зовні стіни будинків не закріплені і не оштукатурені, немає зв'язок і підпірок дахів, на стелях балки надто тонкі й можуть не витримати тиск снігу взимку» [14, с. 56].

Генерал-губернатор Я.І. Лобанов-Ростовський наказав 19 будинків обкласти цеглою (мулярів виписали із Калузької губернії). Але ще й у жовтні 1812 року полтавські німці-колоністи скаржилися директору департаменту мануфактур і торгівлі сенатору Корнеєву, який відвідав їх, що вони ведуть «мученицьке життя»: по 3 сім'ї в одному будинку, де всього 4 маленькі кімнатки і просили якнайшвидше побудувати для них житло.

Вважається, що заснування полтавської колонії та ще двох подібних у Кременчуці та Костянтинограді коштувало скарбниці 400 тисяч рублів. Але у Кременчуці та Костянтинограді житло будувалося рубане з дерева. У Полтаві ці карткові будиночки були для людей справжніми в'язницями. Вони будувалися з очерету й соломи і обмазувалися глиною з кізяками; в них стояли ткацькі верстати; тут же мешкала вся родина, тут же працювали дорослі, яким допомагали і діти-підлітки. Віконниці були одинарні і подвійні, для міцності наглухо вмазані в стіни, тому не відкривалися ні взимку, ні влітку. Нещасні

колоністи виламували рами, вибивали вікна-кватирки, щоб впустити у приміщення свіже повітря. Стіни будинків були тонкі, й під час роботи ткацьких верстатів тремтіли, бо трималися тільки на зовнішніх, кутових стовпах [2, с. 29].

При зведенні житла для колоністів міська адміністрація допускала багато зловживань, махінацій; було перевитрачено понад 34.800 рублів з міського бюджету. Німці скаржилися на вже згаданого підрядника Осипенка, що він брав з них розписки, ніби вони отримували від нього шерсть, але насправді він не видавав її, грубо поводився з ними, погрожував за непослух покараннями. Не знайшовши захисту місцевої влади, колоністи змушені були написати про це князю О.Б. Куракіну в Санкт-Петербург.

Спочатку термін «колонія» поширювався на землі східної частини плато Колонійської гори. А після 1867 року (коли юридично поселення німецьких ткачів-фабрикантів вже перестало існувати), цей термін почали застосовувати для територіальної прив'язки суміжних ділянок: між Сінною площею й колонією; на перелічених вище «горах» і на їхніх схилах. Останні на початку ХХ століття стали означати терміном «Нижня колонія» (середня й нижня частини Чамариного яру, середня й верхня частини Здихального яру, та нижня частина Бойкового яру, східний схил Колонійської гори) [2, с. 4].

На східному схилі «Колонійської гори» в ямах-кар'єрах видобували суглинки (цегельну сировину), а біля її підніжжя, на дніщі Здихального яру, було розміщене виробництво цегли (оскільки для цього процесу потрібна було досить багато води). О.Б. Куракін планував викопати ставки на дніщі балки, але не встиг.

Як видно з планів місцевості ХІХ ст., дуже швидко майже весь східний схил і підніжжя Колонійської гори були перекопані виробками суглинків. У середині століття виробки поширилися під правим бортом Здихального яру і в пониззя Чамариного та Литвинівських ярів [4, с. 25].

Маємо інформацію про те, що в другій половині ХІХ ст. одним із цегельних заводів у пониззі Чамариного яру володіли представники родини Трепке – нащадків перших колоністів (цегла маркована ініціалами ВТ і ЕТ досі трапляється при розбиранні старих будівель).

Згідно з дослідженнями полтавського краєзнавця Л. Булави, західна межа Колонії до кінця її існування (1808-1867 рр.) проходила по сучасному провулку Шкільном (раніше мав назви: пров. Провіантський, бо виходив до провіантських магазинів біля схилу Чамариного яру, а також пров. Семінарський, бо відмежовував духовну семінарію від Колонії).

Ділянка між колонією і Сінною площею (сучасна територія Полтавського державного аграрного університету) належала місту й забудовувалася для його потреб. Зокрема, проектом ще 1805 року біля нинішньої вул. Театральної планувалася гімназія. Її будівлі почали споруджувати, але не завершили, й приміщення біля 1814 року віддали колоністам під прядильний цех (а до того в них проживали родини колоністів, яким не вистачило садиб). До речі, приблизно на тому місці в наш час діє школа-гімназія №7.

Там, де на плані 1805 року позначений зелений масив (за проектом відводився під парк гімназії), у 1810 році споруджено триповерховий будинок першого стаціонарного міського театру, який простояв до 1852 року й зруйнувався через недовіки в конструкції; був закритий для використання ще в 1845 році (розташовувався ближче до вулиці Семена Антонця; на його місці будівля факультету технології виробництва і переробки продукції тваринництва).

На початку сучасної вулиці Сковороди в той же час споруджено будівлю губерньського поштового відомства. В 1864 року її придбало для власних потреб духовне відомство й у 1868 році відкрило в ній жіноче єпархіальне училище – заклад середньої освіти (готував майбутніх дружин для випускників духовної семінарії, будівлі якої в 1877 році споруджено поруч). «Жіночу» й «чоловічу» частини освітніх закладів духовного відомства провулок Училищний (у наш час – прохід від входу в Полтавський державний аграрний університет).

Отже, ділянку нинішнього Полтавського державного аграрного університету до Німецької колонії не відносили. І тільки в довідниках за 1880-ті роки стали відносити до колонії [2, с. 30].

Перша велика партія колоністів добралася до Полтави у серпні 1809 року – 130 чоловік (із сім'ями). Їх розмістили в 16 будинках. З часом прибуло ще кілька груп. Таким чином, у Полтаві оселилося 54

родини німців-колоністів (249 осіб), у Костянтинограді – 41 родина (218 осіб), у Кременчуці – 2 родини (10 осіб) [14, с. 214].

Перша група німецьких ремісників-цеглярів, очевидно, прибула в Полтаві недовго, бо вже в 1812 році сюди були виписані цеглярі із Калузької губернії.

Німецькі майстри неодноразово скаржилися на своє злиденне становище, особливо коли зростали ціни на продукти харчування в неврожайні роки. Про важкі умови праці ткачів, від імені згодом писав у всі інстанції всіма шанований пастор колонії Генріх Дикгоф. Усе це змушувало колоністів шукати свій вихід із важкого становища. Так, у 1812 році четверо колоністів просили відпустити їх (тобто розрахувати), щоб вони могли жити і працювати в інших містах, оскільки в Полтаві вони продовжують роботу «невідповідну вченості та знанню своєму». Відомо, що з Сілезії, у цей час прибуло ще шість сімей ткачів, які добре вміли виготовляти вовняні та шовкові тканини. Але замість своєї справи в Полтаві їм запропонували виготовляти сукно, чим вони змушені були займатися. Якщо вдавалося отримати роботу на фабриках у поміщиків, німецькі майстри залишали колонію, деякі просили перевести їх на поселення до Новоросії. Деякі повернулися на батьківщину [2, с. 29-30].

У 1812 році 4 колоністи просили відпустити їх (тобто розрахувати), щоб вони могли жити і працювати в інших містах. 1816 року новим генерал-губернатором на Полтавську і Чернігівську губернії був призначений князь Микола Рєпнін. За словами сучасників був він, високогуманною людиною і добрим адміністратором, любив край, де працював, піклувався про благо всього населення, захищав інтереси людей кріпосного стану, відстоював ще уцілілі права козаків, чим викликав підозру в сепаратизмі [17, с. 16]. М. Рєпніна обрали почесним членом Харківського університету, що було рідкістю у той час для адміністративних діячів. Тож цілком зрозуміло, що німецька колонія відразу привернула увагу генерал-губернатора. Він досить ґрунтовно ознайомився з умовами праці і матеріальним становищем її мешканців, переконався в занадто тяжких обставинах їхнього життя і подав доповідну записку в уряд.

У відповідь на це клопотання імператор Олександр I через міністра внутрішніх справ розпорядився вжити таких заходів: списати всі борги

колоністів казні; казенні будинки, в яких вони проживали, віддати їм у власність із ділянками землі та сінокосом; видати кожній сім'ї по 100 руб. позики на 3 роки; казенні інструменти віддати у власність колоністів; дозволити на розсуд колоністів залишатися на місці чи переселятися лютеранам до Полтави, а католикам у Костянтиноград, не вимагаючи при цьому коштів на допомогу; общинам створити у себе суди і розправи на зразок інших іноземних колоній; надавати можливість кожному займатися своїм ремеслом за бажанням, незалежно від волі начальства. На виконання цього указу генерал-губернатор 13 травня 1820 року видав особливу інструкцію, згідно з якою для керівництва справами німецьких поселень утворювалися прикази. До їх складу входили староста (шульц) і два засідателі (байзітцери), яких обирала громада терміном на 3 роки, та писар [22, с. 45].

Такі прикази влаштували у Полтаві та Костянтинограді. Всі повинні були беззаперечно підкорятися шульцові і байзітцерам. Життя у колоніях проходило за правилами, розробленими за ініціативою самих мешканців ще в 1815 році. Підмайстри раз на місяць збиралися на збори, де розглядали і обговорювали всі свої справи. Ткачі мали своїх старшин, яких обирали щорічно всі майстри. На зборах із кожного брали по 15 коп. За неявку на збори підмайстрів штрафували: перший раз на 10 коп., другий – на 20 коп., за несплату виключали з общини. Категорично заборонялося сваритися й ображати один одного, за порушення цих правил також стягували від 10 до 20 коп. Штраф брали і за появу у п'яному чи неналежному вигляді. Винний у бійці платив 50 коп., а якщо не міг їх внести, то майстри повідомляли начальство і прохали покарати порушника порядку [14, с. 210]. Суворо карали і тих, хто цілий рік не брав участі у богослужіннях (без різниці у віросповіданні) і не долучався до виконання священнодійств. Кримінальні справи розглядалися в суді.

Колоністи повністю залежали від адміністрації. Без дозволу ніхто не мав права залишати поселення, відлучатися в інше місто, навіть одружитися. Адміністрація втручалася і в сімейні справи. Про вдів і сиріт піклувалося благодійне товариство. Приказ намагався видати вдову заміж за іншого колоніста, щоб матеріально забезпечити її та

дітей і щоб не простоював ткацький верстат. Круглих сиріт віддавали на утримання і виховання.

Такі правила здаються, можливо, досить суворими, але слід сказати, що німецькі сукнороби відзначалися дисципліною, працьовитістю, добропорядністю в сімейних відносинах. Адміністрація піклувалася про їх релігійне виховання (у Полтаві в основному жили лютерани, в Костянтинограді – католики).

Імператор Олександр I указом від 27 грудня 1818 року поліпшив умови життя колоністів: було списано всі борги колоністів до державної скарбниці; казенні будинки, в яких вони проживали, віддано їм у власність з ділянками землі та сінокосом, а також понад 35 га під колективне пасовище в пониззі Чамариного яру (за Єврейським кладовищем); виділено кожній сім'ї по 100 рублів позики на три роки; казенні інструменти передано у власність колоністів; дозволено колоністам на власний розсуд залишатися на місці або переселятися лютеранам до Полтави, а католикам до Констянтинограда, не вимагаючи при цьому коштів на допомогу; дозволено створити у себе суди та розправи – на кшталт інших колоній; надано можливість кожному колоністові займатися своїм ремеслом за бажанням, незалежно від волі начальства.

Отже, Указ 1818 року змінив становище поселенців: вони стали вільними майстрами, які могли виготовляти й самі продавали їх за вигідними для себе цінами. Раніше вони виготовляли лише сукно і постачали його тільки державі. Тепер вони самі продавали текстильні вироби на ярмарках у Полтаві, Ромнах та інших містах.

Закон 1818 року змінив становище поселенців; вони стали вільними майстрами, могли виготовляти вироби, які вважали за потрібне, продавати за вигідними для себе цінами. Адміністрація тоді через своїх уповноважених суворо слідкувала, щоб колоністи укладали контракти з Кременчуцькою комісаріатською конторою та іншими установами, не вносячи грошового завдатку [4, с. 55]. Тепер же вони не могли ніде взяти підряду, давали завдаток, а вироблене сукно та інше самі продавали на ярмарках у Полтаві, Ромнах чи інших містах, нерідко зі збитком для себе.

В Кременчуці діяло чотири фабрики, де працювали люди німецького походження. Колоніст-німець Геліцер у 1809 році,

здобувши від держави 10 тисяч рублів субсидії на десять років, заснував фабрику для виготовлення тканин (сукна). Можна припустити, що фабрика підприємливого та енергійного німця приносила значні прибутки [14, с. 3]. Швидко Геліцер повернув державну позику, і у 1817 році мав бажання купити два будинки для своїх співвітчизників. Однак йому відповіли відмовою, тому що закон забороняв продавати будинки, які були виділені німцям-колоністам із присадибними ділянками навіть своїм співвітчизникам. На мапі Кременчука суконна фабрика Геліцера значилася протягом 1816-1832 років. Ще один німецький фабрикант Рурехт у 1812 році одержав 10 тисяч рублів допомоги від держави для створення заводу для виробництва шкіряних виробів. Тож обом німцям Геліцеру і Рурехту була надана земля для заснування своїх підприємств. Рурехт пообіцяв, що в перший рік роботи заводу виробляти понад 2 тисячі шкірок, а згодом наростити їх виробництво до 10 тисяч у рік.

Таким чином, завдяки німецьким майстрам у Кременчуці вже з початку XIX ст. з'явилося кілька невеликих промислових підприємств, які заклали підвалини виробництва сукна, інших тканин, панчіх, шарпеток, високоякісної шкіри та взуття. Колоністи поклали початок і навчальним закладам, зокрема, засновано школу для професійної освіти молоді – Кременчуцьку училищну фабрику.

З роками ці підприємства розвивалися, і на них поруч з українцями та представниками інших національностей трудилися українізовані нащадки колишніх німців-поселенців, для яких Кременчук став рідним містом. Внесли колоністи свою частку й у розвиток машинобудівної промисловості.

Нижче по течії притоки Дніпра річки Кривав Руда 1880 року австрієць Оренштейн заснував свій шкіряний завод (тепер шкіряно-шорний комбінат) із майже такою ж кількістю робітників. У 1888 році на міській околиці Череднички з'явилися машинобудівний і чавуноливарний заводи братів Гебгольд. Там було зайнято понад 60 трудівників. Діяв також маленький шкіряний завод з 5 працівниками усього [11, с. 194].

Так представники німецької національності продовжували розвивати промисловість у Кременчуці.

Уже в першій половині XIX ст. в німецьких колоніях діяли початкові школи, де діти ткачів вивчали Закон Божий, читання та

письмо. Точно не відомо про час відкриття навчального закладу в німецькій колонії Полтави, але в історичних джерелах згадується, що коли 1832 року поселенці збудували першу кірху, то у німця Флоріана обміняли дім для школи і відремонтували його.

1831 року при Кременчуцькій кірсі засноване лютеранське училище [5, с. 112]. Кошти на його утримання кірха виділяла постійно за час його існування до революції 1917 року.

На період 10-ої Всеросійської ревізії населення 1859 року у Полтаві, у передмісті німецька колонія, налічувалося всього 64 двори, де мешкало 1098 жителів, з них чоловіків – 670, жінок - 428. З усього населення колонії представників німецької національності нараховувалося 354 особи обох статей, 180 із них займалися виготовленням сукна. У Полтавському повіті проживало 15 німців [13, с. 101].

Ходаком у справах колоністів перед адміністрацією виступав всіма шановний та діяльний пастор Карл Генріх Дікгоф (1803-1862), який дуже багато робив для покращення життя Колонії. В лютому 1834 року він подав генерал-губернатору доповідну записку, в якій описав важке становище колоністів і просив дозволити їм укладати підряди без задатку, оскільки ткачі за своєю бідністю просто не могли його вносити.

У 1831–1832 рр. із Чернігівської й Полтавської губерній «за браком землі» на вільні території Катеринославщини урядом було дозволено переселитися сім'ям німецьких селян-колоністів, які мешкали в так званих біловезьких колоніях (від назви однієї з колоній – Білі Вежі). Рішення про переселення німців-колоністів із Чернігівщини й Полтавщини на вільні землі Півдня України та Бессарабії було прийняте міністром внутрішніх справ В. Кочубеєм ще в 1820 р. на прохання чернігівського цивільного губернатора О. Фролова-Багреєва. Умовою переселення було здійснення його коштами самих німців. На місці нового поселення колоністам пообіцяли по 60 дес. землі землеробам і 10–15 дес. – для тих, хто займався ремеслом.

Дорожнеча на сировину, голод (в 1832-1833 роках у губернії через посуху був неврожай), високі ціни на хліб та інші продукти, труднощі збуту продукції – все це призводило сім'ї ткачів-колоністів до жебрацького існування. Майстри, які самі працювали на верстатах, не могли прогодувати власні сім'ї. Якщо до 1830-х років проста вовна

продавалася по 7-10 рублів за пуд (16 кг.), то вже в 1830-ті роки від 16 до 18 рублів, а товсту шлизейську (сілезьку), яка раніше коштувала 18-25 рублів, можна було купити вже по 40-45 рублів, другий сорт сілезької вовни, що коштував 35-40 рублів, подорожчав до 60 рублів. Ціна сілезької тонкої вовни з 60 рублів піднялася до 80-100 рублів за пуд. Німецькі майстри виготовляли прекрасні ковдри з фланелі та вовни, але потреба в них була малою, – через низьку купівельну спроможність основної маси населення. Бо переважна більшість селян губернії задовольнялося домотканим рядном та іншими власними виробами.

Майстер-чоловік, разом із дружиною, працюючи з раннього ранку і до пізньої ночі, могли заробити 35-40 копійок. Цього ледве вистачало на хліб насущний, не кажучи вже про одяг, опалення, витрати на дітей, продукти харчування. Хтось примудрявся відкласти якусь копійку на чорний день, проживав її, коли не було роботи. Багато літніх, німецьких людей бідувало. Ті хто відвідував колонію, застavaв їх у сльозах та горі. Деякі глави сімейств, залишивши свої сім'ї, йшли у найми до заможних фабрикантів, щоб хоч якось прогодувати дітей. Полтавська німецька громада у першій половині 1830-х стояла на краю прірви. Несміливо, боязко, просили робітники-ткачі лише одного – роботи. Просили дати їм можливість постачати виготовлене сіре солдатське сукно для лазаретів та брати підряди без завдатків. Зверталися до міністрів, а через них і до царя. До середини 1830-х років більшість старих колоністів вже вимерли, частина молодих, не маючи роботи, долучалася до згубних звичок. Інші, сильні, працьовиті, прагнули діяльності, підприємництва, але не всім це вдавалося [2, с. 33].

Починалося моральне розкладання, що позначилося і зовнішньому вигляді Колонії. Тож у 1840-х роках ХІХ державна адміністрація вказує приказу на необхідність благоустрою поселення. Малоросійський генерал-губернатор князь М.А. Долгоруков, який обіймав цю посаду з 1840-го до смерті в 1847 році, у липні 1845 року звернув увагу комітету, якому підпорядковувалися прикази, на дуже непривабливий зовнішній вигляд Німецької Колонії: паркани перекошилися, будівлі не побілені, дахи не пофарбовані тощо. У 1846 році Долгоруков наказав упорядкувати в Колонії тротуари, цоколі будинків і дахи пофарбувати зеленою фарбою замість червоної, а стіни – світло-зеленою чи палевою;

на вулицях висадити тополі; замість старих дерев'яних парканів – живоплоти із зелених насаджень тощо. Біднякам-колоністам привести в належний вигляд власні будинки було нелегко, бо живучи в постійній злиднях, деякі вже давно не дбали про свої убогі хатинки та ділянки.

Під контролем комітету, створеному в 1841 році при губернському управлінні, на території німецької Колонії в Полтаві було посаджено 367 тополь; замість цоколів будинків (їх неможливо було зробити, оскільки хатини плетені з лози та очерету та обмазані глиною й тільки по кутах мали дерев'яні опори) змайстрували призьби, обшиті дошкою. Для закладки громадського саду в 1843 році виділили із коштів німецької громади 85 рублів, + комітет ще 90 рублів. Усю турботу про облаштування, посадку дерев, кущів, зведення огорожі навколо саду взяли на себе староста приказу Юліус Лешке та засідателі Ціммерманн і Мельцер. У саду росли і фруктові дерева, і декоративні дерева, навіть вирощували виноград. А щоб сторонні туди не проникали, ворота зачинялися на замок.

Поступово колонія почала набувати більш привабливого вигляду, а в заможних майстрів почали з'являтися добротні цегляні будинки. З роками поселенці-ткачі покращували своє матеріальне становище. Цьому допомогло те, що колоністів на початку 1840-х років передали у підпорядкування міського управління. Полтавський приказ громадянського піклування видав їм позику на суму 40.000 рублів, терміном на п'ять років під 6%. За покликком душі і своїми здібностями німці почали займатися різними ремеслами. У 1840 році полтавська колонія виготовила 40.000 аршин фланелі, 15.000 аршин сукна і 60 суконних ковдр.

З 1842 року колоністам-ткачам повернули право, яким вони користувалися до 1818 року: постачати виготовлене сукно безпосередньо до казни, договори з якою складав комітет. Але ткачі не завжди могли брати на себе зобов'язання виконувати обговорені замовлення через низькі ціни на свою продукцію. Так, в 1852 році вартість одного аршина сукна вищої якості становила всього 78 копійок, а простого сукна - 68 копійок. Тому вони відмовилися поставити для кавалерії 7718 аршин сірого, а для пожежних команд темно-зеленого і чорного сукна. Наступного року вони виконали замовлення (26 250 аршин) і їм заплатили по 76 копійок за аршин. У

1858 році було виготовлено 20.000 аршин сукна, у 1859 році = 9960, але ціна впала до 74 копійок за вищий сорт та 64 копійки за звичайне сукно. Нестійкі ціни завдавали великих матеріальних збитків виробникам [2, с. 35].

1852 року колоністи звернулися до Малоросійського генерал-губернатора С.О. Кокошкіна з проханням, щоб він потурбувався про їхнє звільнення від державних та інших повинностей. На той момент вони платили податки: майстер – 2 рублі 86 копійок на рік, підмайстер – 1 рубль 43 копійки, учень – 28 копійок. На п'ять років колоністи були звільнені від податків, потім ще на п'ять років, а потім їм відмовили, бо серед них уже почали з'являтися заможні ремісники, а деякі вже мали свої заводи, які приносили їм значні доходи.

Як відомо, переселенцям виділяли будинки з ділянками городів. За інструкцією їх не можна було продавати. Не мали права колоністи й купувати землі за межами Колонії. Але заборону іноді вдавалося обходити. Так, у 1850 році поміщик Каменський передав свою садибу керівникам колоністів Августу Трепке й Богдану Мельцеру з умовою утримувати його до його смерті. Ця земля розташовувалася в Здихальному яру навпроти гирла Литвинівського яру, де діяв цегельний завод. До речі, «Товариству іноземних фабрикантів» (так називали територію Колонії) станом на 1858 рік належали землі в пониззі Чамариного яру та на його схилах східніше від Єврейського кладовища.

Серед колоністів до 1850-х років сформувався прошарок досить заможних. Найбагатший із них Юліус Лешке (1806-1853), виготовляв до 7000 аршин сукна з вовни своїх овець. Він довго очолював Приказ полтавських колоністів. Прибув у Полтаву із землі Бранденбург у 3-річному віці, разом із 31-річним тоді батьком, та 26-річною матір'ю. Помер, залишивши багату спадщину. Тільки в Одеському комерційному банку він заповів дітям 15 000 рублів. Його дружина Йоганна Лешке орендувала сукняну фабрику хорольського поміщика Родзянка. Троє синів Лешке навчалися у приватному пансіонаті викладача Полтавського кадетського корпусу Таксіса, а доньки – в приватних пансіонах Харкова. Після ліквідації Колонії в довідниках Полтави 1880-х років прізвище Лешке вже не згадується [2, с. 35].

Після Юліуса Лешке Наказом керував Мельцер, який, головним чином, виготовляв фланель (7.000 аршин на рік), фланелеві покривала (250 штук на рік) і сіре сукно (2.500 аршин).

Третім – Август Трепке, який виготовляв сірого сукна (4000 аршин), фланель (2000 аршин), та 100 покривал на рік. Син Августа Трепке – Вільгельм займався виготовленням сукна і вже мав досить гарну фабрику, кінний привід, машини для виготовлення вати та інше обладнання. Він виготовляв переважно фланель (12.000 аршин), ковдр: 300 білих та 50 кольорових фланелевих. На його підприємстві працювало 12 робітників. Продукція фабрики Вільгельма Трепке була настільки красивою та якісною, що він відправляв її зі своїм власним тавром на Московську виставку заводських, фабричних та ремісничих виробів. Крім того, двом своїм синам він залишив у спадок близько 1800 десятин земельних угідь поблизу Полтави.

Фабрикант Август Кункель виготовляв 3000 аршин фланелі та 200 ковдр.

Інші виготовляли продукції на меншу суму: Вільгельм Міллер – на 800 рублів, Едуард Клар – на 600 рублів, Самуїл Міллер – на 500 рублів, Фрідріх Капш – на 450, Карл Клар – на 700 рублів, Паде – на 600 рублів на рік [2, с. 36].

У косянтиноградській колонії найзаможнішим вважався Карл Трешау [4, с. 41]. Із верстатів його фабрики щороку сходило 300 аршинів сірого сукна, 2000 аршинів фланелі, 500 аршинів байки та 100 ковдр. Його брат Готфрід Трешау виробляв набагато менше. Взагалі матеріальне становище рядових косянтиноградських колоністів було гіршим від полтавських.

До початку 60-х років XIX ст., як сказано вище, періодично, у тому числі протягом останніх 10 років, колоністи звільнялися міністерством фінансів від податків, але у 1862 році міністр фінансів підняв питання про стягнення таких. Клопотання німецьких майстрів про звільнення від платежів у казну було відхилене. З одного боку, їхнє матеріальне становище на той час значно поліпшилося. З другого, у зв'язку з реформами, що проводилися в країні, уряд уже планував затвердити положення про скасування особливого становища колоністів, щоб зрівняти їх у правах з усіма громадянами імперії – міщанського, купецького чи селянського станів на їхній вибір.

Згідно з положенням Комітету міністрів, затвердженим царем 29 липня (10 серпня) 1866 року, всі «фабриканти» повинні були протягом того ж року, не пізніше 1 (13) січня 1867 року, обов'язково приписатися, за їх бажанням та вибором, до міських чи сільських громад, без будь-яких нових пільг у сплаті податків і повинностей [4, с. 41]. Їм дозволялося також за бажанням висилитися з Російської імперії. У зв'язку з цим полтавська громада колоністів за підписами 30 господарів звернулася до уряду з питанням відносно будинків і землі: чи вони залишаться у їхньому володінні, оскільки багато німців уже перебудували свої житла або замість колишніх старих хатин спорудили добротні нові. У листопаді 1866 року німці уклали другий громадський «приговор».

Маючи можливість купити на околицях Полтави землі для користування, вони висловили бажання приписатися до міської громади й утворити свою особливу громаду з умовою, щоб земля в колонії була розподілена між ними порівну. Разом с тим вони просили звільнити їх від рекрутської повинності до 1 (13) січня 1867 року. 30 травня (11 червня) 1867 року вийшов закон, який встановлював: за запрошеними з-за кордону і поселеними у Полтавській губернії суконними фабрикантами закріпити право необмеженої власності на майно, наділене їм від казни згідно з царським указом від 27 грудня 1818 року; нагляд за правильністю розподілу цього майна покласти на комітет, створений для поліпшення становища сукноробних фабрикантів, поселених у Полтаві та Костянтинограді. На час ліквідації у губернії німецьких колоній у Полтаві проживало 66 дорослих чоловіків, з жінками та дітьми – 236 осіб [14, с. 210].

Повсякденні шлюбно-сімейні відносини колоністів, на жаль, виявилися малодослідженими дослідниками. Однак це цікава сфера для наукового аналізу, яка дає можливість виявити характер, менталітет, родинні цінності німецьких поселенців у Полтаві в першій половині XIX ст.

Колоністи повністю залежали від адміністрації, за винятком кримінальних справ, коли вони підлягали розгляду в суді. Без згоди приказу не можна було залишати колонію, одружуватися. За непослух приказові був штраф – 2 руб. Приказ видавав паспорт на період відпустки (з місяці). Лайка і образи між колоністами заборонялися,

інакше стягувався штраф від 10 до 20 коп. Штрафували тих, кого було помічено в п'яному або непристойному вигляді. Винуватець та учасник бійки сплачував штраф 50 коп.

Німецькі поселенці були глибоко релігійними людьми, переважно сповідували лютеранство. Підлягали штрафу ті особи, які протягом року не брали участі в богослужінні. Ті німці, які протягом трьох років не долучалися до святих таїнств, виключалися з общини доти, доки знову не почнуть виконувати обряди. Ці інструкції було складено колоністами, і їхньою метою було навести лад у громаді та забезпечити належний порядок.

До обов'язків старости (шульца) належали: привчати колоністів дотримуватися морально-етичних норм, виховувати у молоді повагу до старших, батькам показувати дітям приклади працелюбства, чесності та порядності, судити, але в справах, які не перевищують цінність 25 руб., доповідати Малоросійському військовому губернатору про кількість народжених, померлих і одружених. Стежити за тим, щоб колоністи щонеділі та у святкові дні відвідували церкву; не сварилися між собою і не зводили наклепи (інакше мали сплачувати штраф у сумі 2 руб., а тих, хто не міг його сплатити, саджали на хліб і воду на тиждень під арешт); з метою запобігання пожежам не ходили вночі зі свічками й запаленими люльками; не ходили після 22:00 в непристойному вигляді; не допускалися в колонію жінки легкої поведінки, однак «якщо ж хтось із колоністів надасть їм притулок у своєму будинку, то в перший раз такий колоніст віддається на громадські роботи на три місяці, а вдруге у нього відбирають будинок і він висилається з колонії, про що, втім, наказ подається на розсуд генерал-губернатора» [14, с. 53].

Фактично старости виконували поліційні обов'язки. Старости мали стежити, щоб колоністи вели тверезе і спокійне життя, «вони повинні були наставляти на церковну доброчесність, на обов'язок кожного відвідувати в недільні, святкові та урочисті дні Божу службу, тлумачити, наставляти і навчати, що стосується доброчесності та користі для співжиття, щоб молоді були шанобливі та слухняні до батьків і старших, а ті своїми прикладами навчали б їх працьовитості, чесності, стриманості та мирному співжиттю в колоніях і сім'ях» [14, с. 51]. Ім'я недбайливих колоністів старости зобов'язані були заносити в списки для генерал-губернатора, щоб можна було виявити

добропорядних і непорядних та щоб трудолюбиві могли мати переваги та довіру.

Колоністи, як правило, вели тверезий спосіб життя. В 1809 році вони звернулися з проханням в інспекцію закрити шинок у колонії, позаяк він був притулком непорядних людей.

Адміністрація Німецької колонії мала право втручатися в сімейні справи та призначала покарання за порушення шлюбних норм, коли колоністи зверталися до неї.

У 1816 році косянтиноградський колоніст Бейрлейн скаржився віце-губернатору Бояринову на свого зятя, колоніста Трешау. Тесть звинувачував зятя в лінощах і поганому поводженні з дружиною, що призвело до того, що вона залишила чоловіка й переїхала жити до батька. Бейрлейн просив дозволу залишити дружину в себе доти, доки її чоловік «відчує і в жорстокому з нею несправедливому вчинку прийде до каяття» [14, с. 30]. Однак розслідування обставин справи призвело до неочікуваних висновків, адже з'ясувалося, що дружина нехтувала чоловіком, навіть «познайомилася з іншими неодруженими учнями і навіть двічі залишала чоловіка» [14, с. 30]. Вона біла свого чоловіка, який ніколи її не ганьбив, а навпаки – був поблажливим. Подружжя вислали до Полтави для виправлення та посадили в гамівний будинок («смирительный дом»), як практикувалося тоді.

Інший колоніст Прогацький скаржився на свою дружину, яку звинувачував у перелюбі. Вона втекла від нього до іншого колоніста. Розслідування потребувало подвійне порушення шлюбно-сімейних норм: перелюб дружини і блуд німецького колоніста, який прийняв до себе заміжню жінку. Розслідування довело провини жінки, і її посадили на тиждень у в'язницю. Потім помічник інспектора колонії повернув її до чоловіка та наказав усім колоністам «щоб заздалегідь позбавити її всіх можливостей для нових задумів і турбування начальства, зробити підтвердження, щоб жоден з них не наважився прийняти Прогацьку» [14, с. 30]. У 1841 році в Полтаві було створено комітет для покращення управління Німецькою колонією. До нього в 1846 році надійшла скарга від косянтиноградського колоніста Готфріда Зенклейтера на свою дружину Юлію, яку він звинувачував у перелюбі. Сам позивач був лінивим, самовільно залишав колонію. Приказ у Косянтинограді доручив пастору опікуватися ним, умовити його повернутися до

порядного життя. Однак такі заходи не принесли результатів. Юлія втекла від нього в Полтаву, де оселилася в німецькій колонії у своєї сестри, яка була заміжня за колоністом Шейнертом, і продовжувала вести непорядне життя. Приказ прийняв рішення: «Юлію Зенклейтер відправити до Полтави в притулок на один місяць, а її чоловіка «за допущення дружини своєї до розпустити» і за несхвальне поведінку «застосувати до громадських робіт на 6 тижнів» [14, с. 79]. Подружжя бажало вступити в полтавську чи косянтиноградську колонію, однак їм відмовили. Тоді приказ ухвалив рішення – призначити їм на 3 місяці виконання громадських робіт, однак відстрочили виконання свого рішення на пів року, бо подружжя дало слово виправитися. Юлія Зенклейтер залишилася в полтавській колонії і займалася годувальництвом («кормцеством»).

У 1856 році подружжя покинуло Німецьку колонію, свій будинок передали багатому колоністу Карлу Трешау, однак цю обладку оскаржила родичка Луїза Зенклейтер, проте через вимогу комітет зробити капітальний ремонт будинку вона відмовилася від нього. Відремонтувала його Юлія Зенклейтер, яка заробила гроші годувальництвом. Колоністи відмовлялися приймати у своє товариство людей ненадійних і сумнівних. У 1843 році приказ відмовився прийняти Самуїла Міхаеліса із сином як людину з поганою поведінкою. В 1856 році приказ відмовився прийняти в товариство колоністів послушника. Від німкені Меланії Іванової, дочки Зенклейтера, народився в 1827 році незаконний син Іван Зенклейтер. В 1854 році він вступив до Полтавського Густинського монастиря, де, побувши два роки, через хворобу покинув монастир. Вважаючи себе німцем, він просив приказ вступити до товариства колоністів, але йому відмовили. Вдову ж Моок приказ звільнив із товариства для переїзду до монастиря [14, с. 81–82].

У 1849 році мешканка колонії Варвара ф. Денц подала скаргу губернатору на свого чоловіка, де скаржилася на його безпутне життя, жорстоке поводження з нею і незабезпечення родини. Староста Кункель і бейзітцери Вільгельм Міллер і Вільгельм Трепке провели розслідування. Приказ ухвалив рішення: ф. Денц є сином покійного поручика голландської служби, а тому вжили всіх заходів для вигнання його з фабрики [14, с. 82].

Таких справ про втручання адміністрації у приватне життя колоністів було багато.

Ніхто з колоністів у жодному разі не мав права здавати або продавати своє майно іншим колоністам. Допускалося це лише у разі, коли в колоніста не було дітей і спадкоємців, а хвороби й старість не давали змоги вести господарство. Операції купівлі-продажу відбувалися лише з дозволу генерал-губернатора.

Часто передання будинків іншим колоністам було умовою утримання їх до смерті. Найчастіше таке передання відбувалося бездітними колоністами, які не мали спадкоємців і не могли вже працювати через старість і немічність. У 1850 році колоніст Каменський передав свою садибу Августу Трепке з умовою доглядити його до смерті. В Костянтинограді вдова колоніста Христина Ширман передала свій будинок і спад-кові володіння Фрідріху Шоффа з умовою сплати його боргу 30 руб. 39 коп. Готфрід Міхаеліс передав свій будинок Вільгельму Трепке, колоніст Нейзнер – Едуарду Гофману [14, с. 83].

Траплялися і протести з боку родичів щодо передання цих будинків. У полтавській колонії проживала вдова Йоганна Тун, яка після смерті чоловіка передала будинок Августу Кункелю, що був старостою приказу. Кункель володів цим будинком тривалий час. Раптом з'явилася претендентка на будинок Флорентіна Брунк, сестра покійного чоловіка Йоганна Туна. Приказ ухвалив рішення: відібрати будинок у Кункеля і віддати його Брунк і дітям другої сестри Туна Єлизавети Доротеї Ланге. Губернатор став на сторону Кункеля, апелюючи до того, що жоден із родичів не доглядав вдову Туна. Будинок залишили Кункелю [14, с. 83]. Були випадки передання будинку родичам.

Зокрема, вдова колоніста Мартина Капша передала будинок у костянтиноградській колонії з 5 десятинами землі відразу 7 родичам [14, с. 85].

У Німецькій колонії було благодійне товариство, яке піклувалося про вдів і сиріт. Вдову намагалися швидше видати заміж за іншого колоніста, щоб матеріально забезпечити її і сиріт і щоб не простоював ткацький верстат. Круглих сиріт віддавали на виховання колоністам.

Адміністрація дбала про релігійне виховання (у Полтаві колоністами були, переважно, німці-лютерани). До 1832 року вони

збиралися на богослужіння в приватних будинках, де його проводили проповідники. Перша дерев'яна лютеранська кірха була перебудована зі старого складського приміщення й освячена 25 червня 1832 року по провулку Кірховський, тепер – вул. Кірхова. Вона названа на честь святих Апостолів Петра і Павла. В 1910-х роках на місці храму була садиба В.О. Гудим-Левкович, а зараз садиба по вул. Семена Антонця № 67.

Цю ж назву мала й цегляна церква, споруджена в 1881 році – вже після скасування Колонії, у центрі Полтави (тепер на її місці – Студентський сквер імені Андрія Орлова). Євангелічно-лютеранська кірха Петра і Павла діяла протягом 1881-1934 рр.

Перша дерев'яна кірха діяла з 1832 року, але вже була в поганому стані. Тому з ініціативи голови церковної ради барона Е.П. Врангеля, поштмейстера Мензенкампа і лікаря Ціммерманна вирішено було збудувати кам'яну церкву на розі вулиць Кобеляцької, Монастирської й Дворянської.

Проектували кірху архітектори Болеслав Міхаловський і Семен Григораш. Будівництво церкви розпочалось негайно після закладки в 1877 році, й у листопаді вона в основному була готова. Але завершення будівництва стало можливим лише через 4 роки. 1 листопада 1881 р. нову цегляну церкву в псевдоготичному стилі було освячено на честь святих апостолів Петра і Павла. Будівля кірхи мурована, прямокутна у плані (27 x 17 аршин у середині), однефна з восьмикутною апсидою. Головний фасад увінчувала наметова дзвіниця (дзвін важив 34 пуда). Богослужіння відбувалося у супроводі органної музики. На початку 1930-х церква мала адресу: вул. Радянська, 4. За розпорядженням більшовиків церкву цю було закрито. В травні 1934 р. її розібрано студентами Полтавського державного педагогічного інституту (нині – Полтавський національний педагогічний університет імені В.Г. Короленка). На місці кірхи було розбито сквер імені С.М. Кірова.

У 1861 році письменник Олександр Кониський писав: «На даний час всіх колоністів у Полтаві налічується 254, а в Константинограді 268 душ; але серед них знайдеться не більше п'яти-шести більш-менш заможних сімей; всі інші перебувають у найгіршому становищі, хоча борг перед громадським притулком вже виплачений. Де ж, насправді, зло бідності? Серед колоністів точно немає ні п'яниць, ні злодіїв, ні

марнотратників; всі вони люди працьовиті, акуратні; але чому вони бідні? Чому урядові допомоги не поліпшили їхнього становища? Наші німці пояснюють це явище наступним чином: 42 арш. сукна виробляється сім'єю з 4 душ за 14 днів. При цьому фабрикант, крім праці, витрачає на масло, клей, освітлення, опалення, на ремонт інструментів, на валку, стрижку і обробку сукна, та ще й на свій рахунок укупорить і відвезе сукно до Кременчука, де з комісії йому дадуть за кожен аршин 75 коп.; а з цього не розживешся. За цим розрахунком заробиш за добу від 7 до 10 коп. Хіба можна з цього утримувати сім'ю? Слава Богу, тепер борг казни сплатили, може, виправимось!» [9, с. 70–71].

30 травня (11 червня) 1867 було опубліковано закон про ліквідацію Німецької колонії в Полтаві: за викликаними у 1808 році з-за кордону та поселеними у Полтавській губернії суконними фабрикантами закріпити права необмеженої власності на майно, виділене ним від скарбниці згідно з царським указом від 27.12.1818 р.; контроль за правильністю розподілу цього майна покласти на комітет, створений для покращення становища суконних фабрикантів.

У серпні 1867 року для вирішення питань щодо ліквідації справ Колонії було скликано Товариство полтавських колоністів, які й ухвалили: будинок, збудований для пастора на громадські кошти, разом із будинком, де знаходилося училище, передати у вічне користування церковній раді лютеранської церкви; будинок, у якому розміщувався приказ, продати на прилюдних торгах; пасовищні землі (понад 45 десятин) розподілити за кількістю дворів порівну, для чого обрати комісію у складі Тренського, Кункеля, Брунзеля і Клара; порожні землі між дворами Лешке і колезького асесора І.О. Нежинцева на Фабрикантській вулиці, що межують з будинком Ейслера (пізніше Розенберга), розділити на чотири частини і закріпити, згідно з жеребкуванням до будинків фабрикантів Штарке, Боде, Кункеля, Бера, – як додаток до їхніх наділів, – оскільки вони отримали набагато менше землі, ніж інші; громадський сад, що належав товариству (закладений у 1843 році), а також землю за будинками Клар, Мельцер, Капш і Шіслер, що межує з Архієрейським садом, продати на публічних торгах; ділянку землі біля річки Ворскла розміром 715 квадратних сажнів (так званий «Колонійський пляж»), виділену колоністам міською радою для миття

вовни замість тієї, що відійшла від них під Архієрейський став, залишити, як і раніше, тим суконним фабрикантам, які проживатимуть у німецькій Колонії; громадські кошти та виручені від продажу земель, саду та будинку гроші розподілити порівну між усіма колоністами, – як чоловіками так і жінками; строк вкладу комітетських та громадських сум встановити до 13.11.1867 року.

Із генезою буржуазних відносин у Російській імперії, будівництвом великих фабрик зі значними капіталами та машинами для виготовлення сукна домашнє, ручне виробництво німецьких ткачів-поселенців уже було не на часі. Вони тяжко працювали, але ця робота вже не приносила бажаних прибутків і не давала можливості добре жити.

Вся робота з ліквідації Полтавської Колонії німців-фабрикантів покладалася на старосту Приказу Вільгельма Трепке. На момент ліквідації в губернії німецьких колоній у Полтаві проживало 66 дорослих чоловіків-колоністів (разом із жінками й дітьми – 236). З них сукно виготовляли 20, а 18 працювали за наймом. Інші займалися різними іншими ремеслами: у тому числі п'ять шевців, один кондитер, один маляр, три ковалі, три облицювальники, два рукавичники, один каретник, один годинникар тощо.

Полтавські колоністи свій громадський садок, а також землю, що знаходилася за садибами Клар, Мельцер, Капш і Шислер і межувала з архієрейським садом (де раніше була одна з садиб графа Лева Розумовського, а потім його вдови), продали на публічних торгах. Сад купив за 1500 рублів поміщик, поручик К.П. Башкірцев – батько відомої художниці та письменниці Марії Башкірцевої (1858-1884). Гроші, виручені від продажу саду, розділили між 160 колоністами (по шість карбованців кожному), а решту віддали церковній раді при лютеранській церкві. До речі, Костянтин Башкірцев у 1871 році перепродав сад за ту саму ціну духовному відомству, а зі спорудженням у 1875/1876 роках на Колоністській вулиці приміщення Полтавського духовного училища цей сад передали в його розпорядження.

31 грудня 1867 р. (12 січня 1868 р.) за розпорядженням губернатора М.А. Мартинова, прикази колоній та комітет у справах колоністів губернії були закриті. Німецькі колонії на Полтавщині припинили існування. Колишня Німецька колонія забудовувалась новими спорудами та змінила свій вигляд.

Майже за 60 років проживання у колонії в Полтаві переважали німці-спадкоємці перших поселенців, які добре знали рідну мову, зберегли в сім'ях культуру своїх пращурів, їхні традиції, звичаї. Зокрема, при лютеранській церкві з 1825 року діяло приходське училище.

Із припиненням існування Колонії колишні колоністи все більше асимілювалися з місцевим населенням, жили інтересами того середовища (суспільного стану), в яке приписувалися, – і поступово слов'янізувалися.

Німецькі поселенці в Полтаві становили собою окрему корпорацію, наділену правами. Шлюбно-сімейні відносини колоністів перебували під контролем адміністрації Німецької колонії: інспекції, приказу, комітету. Втручання соціуму в приватне життя було характерним для патріархального суспільства в умовах існування традиційних відносин, адже в середовище німецьких ткачів-сукноробів промисловий переворот проникав повільно. Шлюби відбувалися переважно між колоністами і рідко з представниками місцевого населення.

Для шлюбно-сімейних відносин німецьких поселенців були характерними замкнутість, суворе регламентація, дотримання порядку, дотримання букви закону. Такі особливості приводили до бажаних результатів, адже серед німецьких поселенців майже не було конфліктів, порушень шлюбно-сімейних приписів, сварок і непорозумінь. Проаналізовані нами шлюбно-сімейні конфлікти були нечастими і радше винятком, ніж правилом.

Занадто тяжко довелося німцям-поселенцям приживатися в чужій країні, в нових умовах, особливо через недбальство і нечесність багатьох чиновників, які відповідали за поселення колоністів, хоча німецьким ткачам (котрих називали «суконними фабрикантами») і надавалися деякі пільги. Вони склали окремі групи поселення, що не підпорядковувалися, як інші верстви, загальнодержавним установам, а мали свої: спершу інспекцію (до 1820 року), потім приказ і, нарешті (з 40-х років XIX ст.), комітет, якому підлягали прикази. Але міністерство внутрішніх справ Російської імперії так і не потурбувалося про те, щоб створити переселенцям людські умови проживання та праці, щоб знайти чесного і кваліфікованого спеціаліста, який би розбирався у цій

галузі, міг контролювати роботу, слідкувати за збутом продукції, аби колоністів не обдурювали чиновники, маклери-поставщики сировини і скупники виготовленої продукції.

Доходимо до висновків, що вже в 1860-ті роки значна частина нащадків німецьких колоністів першої хвилі (1808-1810 рр.) Полтаву залишила. Одна з причин: після 1867 року на німців у Росії поширювалася обов'язкова військова повинність. Між іншим, тільки після ліквідації колонії етнічні німці, які залишилися в Росії, прийняли російське підданство (до того були громадянами Пруссії). Ті особи німецької національності, які працювали в Полтаві у 1867-1914 роках, як правило, не були потомками колоністів хвилі 1808-1810 років, а прибули сюди з інших місць. У 1914/1915 рр. нерухоме майно етнічних німців-підприємців у царській Росії конфіскувала держава (у зв'язку з так званим «німецьким засиллям»).

Значна частина етнічних німців у 1930-х роках була репресована сталінським режимом (розстріляні, або вислані до Казахстану й Сибіру). Репресії проти радянських німців включали масову депортацію, примусове переселення, арешти та страти, що були впроваджені сталінським режимом, особливо в роки Другої світової війни. Головною причиною стала наявність етнічних німців на території СРСР та звинувачення у співпраці з нацистами, хоча такі дії були спрямовані проти всього етносу.

У період Незалежності України багато етнічних німців переїхали до Німеччини. Станом на 2025 р. в Полтаві є нечисельна громада із нащадків змішаних шлюбів.

Із розпадом СРСР нащадки колишніх колоністів почали звертатися у редакції газет, на телебачення з проханням допомогти їм у пошуках осіб німецької національності або тих, які мають німецькі корені та проживають на території Полтавської області, щоб встановити з ними контакт.

На початку лютого 1991 року зібралось троє ентузіастів: завідувач кафедри іноземних мов Полтавського державного педагогічного інституту імені В. Г. Короленка (нині – Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка) Степан Олексієнко, мати якого була нащадком німців-колоністів із Чернігівщини; пенсіонерка, колишня економіст Полтавського облстатуправління,

Агнеса Зягун та військовослужбовець, відставник, Володимир (Вольдемар) Фольмер. Згодом до них приєдналися Едмунд Грабо, Степан Литвинчук (німець по матері), Ірма Лукас – усі були з Полтави та Марія Федорчук із чоловіком з села Мачухи Полтавського району. Це зібрання стало початком утворення товариства «Відергебурт» (далі в тексті буде вживатися назва «Відродження»). Ця зустріч та подальше обговорення планів стало початком створення міського товариства «Відродження» [4, с. 119-120].

Друга зустріч відбулася на початку березня 1991 року у приміщенні Полтавського товариства української мови імені Т. Г. Шевченка «Просвіта». На них було присутніми близько 10 чоловік. Ці збори, які вважалися обласною конференцією, учасники розглянули широке коло питань, що стосувалися освітньої роботи, відродження звичаїв і традицій, національної культури українських німців, створення у місцях їхнього компактного проживання гуртків із вивчення рідної мови, та інші. Першим головою Полтавського міського товариства німців «Відродження» обрали Володимира (Вольдемара) Фольмера.

8 лютого 1992 року на зборах товариства (присутніх було 29 чоловік) під головуванням Станіслава Кушніренка обговорили і затвердили статут Полтавського міського товариства німців «Відродження». 18 березня 1992 року статут був зареєстрований виконкомом Полтавської міської ради народних депутатів. У статуті зазначено, що метою товариства є відстоювати повну реабілітацію і рівноправність громадян німецької національності; сприяти утворенню регіональних районів компактного проживання німців, відроджувати німецьку культуру, мову, релігію; надавати допомогу у захисті громадянських прав людей німецької національності; сприяти розвитку прогресивних форм виробничо-господарської діяльності шляхом підприємств.

30 травня 1992 року в Кременчуці відбулася установча конференція обласної організації німців. На ній головою обрали Філіппа Пфейфера, члена ради Полтавського міського товариства [4, с. 126].

Наприкінці 1992 року в складі Полтавського міського товариства німців сформувалася лютеранська община. Велику роль в ній проводив проповідник Іван Гак. Він читав проповіді, влаштував бесіди з

віруючими на релігійну і морально-виховну тематику, піклувався про поповнення бібліотеки, організовував зустрічі з пасторами з Німеччини та інших міст України.

3 березня 1993 року на базі Полтавської середньої загальноосвітньої школи № 5 розпочала діяльність німецька недільна школа та було обрано її раду. Фінансування взяв на себе Полтавський міський відділ народної освіти.

Влітку 1993 року група членів Полтавського міського товариства відвідала історичну батьківщину, встановила дружні зв'язки з окремими громадянами, з членами німецьких лютеранських общин.

На 1994 рік членами Полтавського товариства німців «Відродження» були 104 особи, була створена бібліотека з книгами на німецькій мові, котра надійшли з міст-побратимів ФРН, працювала недільна школа, налагоджено контакти з іншими німецькими товариствами України.

Із придбанням приміщення полтавські німці-лютерани, члени товариства «Відродження» щонеділі стали збиратися у будиночку общини по вулиці Коцюбинського, 54 а, слухали проповіді, які проводив Іван Гак, зустрічалися з приїжджими пасторами.

У 1990-х роках через матеріальні труднощі багато німецьких родин виїхало за кордон. Україна втратила багатьох кваліфікованих, грамотних, працьовитих спеціалістів, які, незважаючи на німецькі корені, більше були українцями, ніж німцями. Для «корінних» полтавських німців – нащадків колоністів – полтавський край давно став «малою Вітчизною». До Німеччини виїхали І. Лукас, І. Гак, Н.Герхардт, Ф. Пфейфер та інші [4, с. 131].

На початку 1996 року Всеукраїнське товариство німців розпочало підготовку до проведення 1-го з'їзду німців України. У зв'язку з цим Полтавське обласне товариство створило три територіальні комісії: у Полтаві, Кременчуці та Комсомольську (нині Горішні Плавні). Від Полтави на з'їзд було обрано Олександра Штро, від Кременчука – Володимира Класа.

У 1997 році в областях при товариствах «Відродження» почали створюватися громадські організації – німецькі культурні центри, завданням яких було вивчення німецької мови та культури, а також налагодження тісних контактів між членами товариства.

Новостворений Полтавський центр німецької культури розмістився у приміщенні Полтавської дитячої бібліотеки № 13. Керівником його було призначено Ельвіру Стельмашенко.

У 1998 році відбулося об'єднання Полтавського обласного та міського товариств німців піз назвою Полтавське обласне товариство німців «Відергебурт» («Відродження»). Головою його став Олександр Штро. 2 жовтня 1998 року нове реорганізоване обласне німецьке товариство було зареєстроване Полтавським обласним управлінням юстиції.

З 2000 до 2001 роки обласне товариство очолювала Ельвіра Стельмашенко, вона чимало зробила для активізації діяльності товариства, особливо культурного центру, який поповнювався технічним обладнанням, літературою тощо.

У лютому 2001 році у зв'язку з від'їздом Стельмашенко до Німеччини, головою товариства обрано Тетяну Горобець. З 1999 року у приміщенні міської бібліотеки-філіалу № 13 для німецького товариства виділено окремих зал, де розмістився його культурний центр, бібліотека. Там проводилися збори, заняття різних гуртків, заходи сімейного клубу. Цікаві, змістовні лекції, бесіди з історії німецького народу, про його культуру, свята, традиції, звичаї, про видатних людей німецького походження проводили Едмунд Грабо, Любов Гейштор та інші.

Членом товариства була талановита художниця і акторка Полтавського обласного українського музично-драматичного театру імені М.В. Гоголя Тамара Фольшер (Шапошникова). Виставки її картин – пейзажі, натюрморти – влаштовувалися в приміщенні в центрі німецької культури обласного товариства протягом 2001-2004 років.

Поступово діяльністю товариства почали цікавитися працівники міської та обласної адміністрації, встановилися зв'язки з відділом у справах національних меншин облдержадміністрації. З місцевого бюджету виділялися кошти, хоча й незначні, на потреби товариства. Спільно з Полтавською міською радою товариство «Відродження» приймало делегації з Німеччини та міст-побратимів.

Протягом 14 років вірним другом полтавської общини була Тоня Сіпле – представник євангелічно-методистської церкви міста Швєбіш

Галль. Вона надавала вагому допомогу літнім і хворим, а її змістовні і цікаві проповіді завжди зворушували і підносили слухачів.

Багато зусиль доклала у справі активізації діяльності товариства і встановлення контактів з містами-побратимами з Німеччини Лідія Кляйн. Не один рік німецька громадськість Полтави підтримувала дружні зв'язки з благодійниками, членами релігійних общин Німеччини Ерікою Роведер і Гудулою Ербе, які збирали гуманітарну допомогу серед своїх громадян, доставляли до України, розподіляли між малозабезпеченими полтавцями.

Члени Полтавського обласного товариства та общини доглядають за кладовищем німецьких військовополонених, котрі померли у повоєнні роки у полтавських таборах.

Визначні для будь-якого німця свята (Різдво, Пасха, свято «Трьох королів», урожаю тощо) члени товариства й общини проводять разом, у релігійні свята в кірсі правиться служба. До 1998 року релігійну общину очолював пастор Іван Гак, людина, яка пережила війну, нацистський полон, але зберіг виняткову доброту, вміння сіяти добре, світле, мудре. З від'їздом його до Німеччини проповідником став Володимир (Вольдемар) Фольмер, другим проповідником – Василь.

Головою общини до січня 2004 року був Віктор Лейс, а після нього – Катерина Кива.

На початку 2000-х років при общині діяла дитяча група (14 чоловік) та молодіжний хор (близько 20 чоловік), яким керувала викладач кафедри хорового співу Полтавського музичного училища імені М.В.Лисенка Вікторія Ємець. Великий інтерес викликала виставка-колекція картин «Історія розвитку світового парусного флоту», виготовлена Едмундом Грабо.

На початку 2000-х років при Полтавському обласному товаристві німців, його культурному центрі, працювало 5 груп із вивчення німецької мови: 1 дитяча і 4 для дорослих, у яких налічувалося від 12 до 15 учнів; а також діяла початкова група – до 20 чоловік. Навчання відбувається за програмою Гете-Інституту.

У 2005 році делегати від Полтавської області: Світлана Дудко, Лариса Ріттер брали участь в роботі III з'їзду німців України, який відбувся у Ворзелі Київської області. На ньому Ларису Ріттер обрали членом Ради німців України [4, с. 137].

2006 року на загальних звітно-виборних зборах Полтавського товариства німців його головою обрано Євгенія Ріттера. На засіданнях товариства обговорювалися питання про більш тісну співпрацю керівництва товариства «Відродження» з центром німецької культури, який діє при Полтавському університеті економіки і торгівлі, про турботу про всіх членів товариства, втілювати в життя кращі традиції, звичаї, культуру німецького народу.

Проводячи німецькі свята (Мартінстаг, Вайнахтен, Перший Полтавський Фестиваль «Німецька казка», «28 серпня – День Пам'яті німецького народу») і курси з вивчення німецької мови Полтавське обласне товариство німців «Відродження» запрошувало полтавці, які цікавляться німецькою культурою: дітей, студентів, школярів, людей старшого покоління. В 2015-2016 навчальному році, наприклад, це були старшокласники Полтавського ліцею № 1 та студенти вишів Полтави.

У 2007 по 2016 рік керівником товариства була Лариса Ріттер. У 2017 році змінилася назва товариства – нині воно існує як громадська організація «Полтавський центр німецької культури «Відергебурт». У 2017 році товариство очолював Станіслав Гізбрехт. З 2019 року «Полтавський центр німецької культури «Відергебурт» очолює Владислав Кушніров.

Члени товариства неодноразово влаштовували цікаві виставки вишивок (рушники, скатертини, серветки), килимів, аплікацій тощо. Окремі з цих виробів виготовлені ще на початку ХХ ст., або наприкінці ХІХ ст. руками матерів, бабусь, а той прабабусь членів товариства. Представляли свої поробки навіть друзі й знайомі німців із товариства «Відродження».

Традицією для членів товариства є відзначення свята урожаю. Ентузіасти приносять дари природи, вирощені на дачах, городах, а також майстерно випечені вмілими господинями торти, пироги, інші наїдки. Влаштовують конкурс у приготуванні страв, знанні німецької мови, а потім всі разом виконують українських, російських, німецьких пісень.

На початок ХХІ ст. громадська організація «Полтавський центр німецької культури «Відергебурт» налічує понад 50 людей – німців та членів їхніх сімей – українців, росіян, із них у лютеранську общину входить понад 50 чоловік (голова – Анатолій Котенко, пастор –

Олександр Шварц). Приміщення для товариства люб'язно надав Полтавський університет економіки і торгівлі (м. Полтава, Івана Банка, 3).

На жаль, варто констатувати, що в останні роки багато молоді виїхало на роботу чи проживання до Німеччини – своєї етнічної Батьківщини, однак вони продовжують підтримувати зв'язки з «Полтавським центром німецької культури «Відергебурт». При організації діють курси німецької мови, молодь цікавиться історією і культурою Німеччини, влаштовуються зустрічі з іноземними делегаціями, волонтерами тощо.

З 2016 р. громадське об'єднання «Полтавське товариство німців «Відергебурт» проводить для полтавських дітей літні мовні майданчики, для яких на канікулах продовжує звучати рідна мова. Працюють мовні групи: дитячі групи (дошкільники та школярі), доросла група і Сеньйори («Школа 3-го віку»). Не закриті двері і для всіх полтавців, які бажають навчитися розуміти і читати в оригіналі твори Братів Грімм.

У ГО Полтавського Центру німецької культури «Відергебурт» працювали мовні асистенти з Німеччини: в 2012-2013 навчальному році – Маргарет Сюзанні Дороте Баріє, а в 2015-2016 навчальному році – Валентин Яндт.

На базі Полтавського університету економіки і торгівлі в Полтавському центрі німецької культури «Відергебурт» у другому півріччі 2016року, крім мовних курсів, працювало два гуртки: «Дитячий театр» і «Німецьке кіно».

По суботах 2018-2019 навчального року вперше дітям полтавської німецької меншини (під керівництвом голови Владислава Кушнірова) викладаються основи робототехніки.

Полтавські німці співпрацюють з громадськими організаціями інших нацменшин області, наприклад, з Полтавської обласної вірменської організацією «УРАТУ».

У травні 2013 році на базі приміщень партнера Полтавського університету економіки і торгівлі при тісній співпраці з викладачами, професорами Іриною Петренко і Оленою Кобзар була спільно проведена перша, міжнародна науково-практична конференція

«Німецькі поселенці на українських землях: історичні та актуальні проблеми і перспективи».

Німецька організація неодноразово брала участь в обласному «Дні толерантності» (Організатор проекту – Головне управління інформаційної та внутрішньої політики Полтавської обласної державної політики), в міському заході – «Дні Європи», виступала з фольклорними номерами на міжнародному Сорочинському ярмарку.

Щодо матеріальної підтримки ГО «Полтавський Центр німецької культури «Відергебурт», то це передусім фінансування мовних курсів – Київське відділення Гете-Інституту), які забезпечують підручниками різних мовних рівнів, надають методичне забезпечення. Завдяки фінансуванню Благодійним Фондом «Товариство Розвитку» (м. Одеса) закуплено офісні меблі та техніку. Проводяться щорічні соціальні проекти: оздоровлення в українських санаторіях дітей, людей старшого віку, дітей-інвалідів, дорослих-інвалідів. ГО «Полтавський Центр німецької культури «Відергебурт» бере участь в різних молодіжних проектах, проведенні різних заходів, що проводяться в Полтавському німецькому центрі зустрічей (на базі Полтавського університету економіки і торгівлі). За кошти спонсорів Ларисою Ріттер було розроблено і видано «Календар німецьких звичаїв і традиційні страви» на 2016-2020 роки».

Отже, виявлені документальні та літературні джерела, незважаючи на їх нечисленність, все ж дозволяють проаналізувати життя і діяльність німецьких колоній на Полтавщині. Заселення полтавського краю німецькими поселенцями відбулося в контексті загальноімперської переселенської політики уряду Росії наприкінці XVIII – на початку XIX ст. з відповідними імперськими тенденціями. Німці-поселенці, які прибули на Полтавщину за запрошенням князя Олексія Куракіна, багато зробили для розвитку краю. Завдяки їм особливо високими темпами розвивалося вівчарство, адже якісною тканиною забезпечувалася російська армія і флот, та будівельна галузь. Німці-колоністи поклали початок розвитку поміщицьких кріпосних фабрик, навчили і підготували багато майстрів для них тощо.

Із генезою буржуазних відносин у Російській імперії, будівництвом великих фабрик зі значними капіталами та машинами для виготовлення сукна домашнє, ручне виробництво німецьких ткачів-поселенців уже

було не на часі. Вони тяжко працювали, але ця робота вже не приносила бажаних прибутків і не давала можливості добре жити. Таким фактом і можна пояснити скорочення таких «домашніх фабрик» німецьких поселенців, а відтак і майстрів у них, що згодом призвело до ліквідації цих невеликих підприємств. Німецькі поселенці на Полтавщині мали свої особливі соціально-економічні характеристики: значний потенціал і схильність до підприємницької діяльності, заможність, відповідальність, чесність у справах. Економічний розвиток колоній залежав від сировини, навичок поселенців, взаємовідносин із місцевою владою.

На підставі проаналізованих даних можна відзначити досить істотний внесок представників німецької національності в розвиток матеріальної і духовної культури Полтавщини, передусім, промисловості, будівництва, сільського господарства, медицини.

Повоєнне покоління німців ще й досі пам'ятає жакливі умови ГУЛАГів Сибіру чи Казахстану, в яких опинилися вони, їхні батьки, чи члени родини, але в тих жакливих умовах вони залишилися вірними своєму народові, були чесними, працьовитими, зберегли культуру і звичаї свого народу. Люди німецької національності старшого покоління були позбавлені прав, тепер мають рівні політичні, економічні, соціальні, громадянські права з усіма громадянами незалежної України. Це гарантується «Декларацією прав національностей України». Свідченням цьому є діяльність Полтавського обласного товариства німців, навколо якого гуртуються люди з німецьким корінням. На різноманітних заходах товариства значна увага приділяється вивченню німецької мови і культури, традицій, щоб прищепити молоді багато позитивного і корисного. Полтавське товариство німців «Відродження» підтримує тісні контакти з іншими обласними організаціями та Радою німців України, бере участь у багатьох міжнародних проектах та заходах. Діяльність товариства «Відродження» включає різні типи робіт: соціальну, молодіжну, етнокультурну, інформаційну роботу, що сприяє збереженню німецької ментальності в українському соціумі.

Безсумнівним є те, що за всю історію перебування на теренах Полтавщини німецькі поселенці зробили вагомий внесок у політичний, соціально-економічний та культурний розвиток регіону. В галузі

агротехніки їм вдалося синтезувати загальноєвропейський досвід із українськими традиціями, що в свою чергу привело до інтенсифікації розвитку господарства на території України. Можна стверджувати, що історія німецьких колоністів стала невід'ємною частиною як історії Лівобережжя, так і всієї України.

Перспективою подальших досліджень цієї теми може бути розширення джерельної бази дослідження, що дозволить ґрунтовно вивчити внесок відомих людей німецької національності у розвиток Полтавщини та України.

Принагідно, варто подякувати своєму вчителю, історику Вірі Жук (1928-2008) за привертання уваги до цієї теми, за підготовку ґрунтовної наукової розвідки про німців-колоністів та про актуалізацію вивчення даної проблематики.

Список використаних джерел

1. Бодяньський П. Памятная книжка Полтавской губернии за 1865 год. Полтава, 1865. 453 с.
2. Булава Л. М. та інші. Колонія і прилеглі до неї території (Серія: Історичні райони Полтави). Наукове краєзнавче видання. Полтава, 2024. 288 с.
3. Воловик В., Яцюк В. (2017). Німецькі сільські етнокультурні ландшафти Поділля XIX – початку XX сторіччя // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. 2017. Серія «Географія». Вип. 3. С. 103-107.
4. Жук В.Н. Долею пов'язані з Україною. Нариси з історії німецьких колоністів на Полтавщині, про долю їх нащадків і відродження німецьких товариств у краї. Полтава: Дивосвіт, 2006. 330 с.
5. Іваненко О. Німці в культурно-освітньому просторі Наддніпрянської України (друга половина XIX – початок XX ст.) // Український історичний журнал. 2014. № 4. С. 109-127.
6. Згурський О. Німецький острівець у Полтаві. URL: <https://poltava.to/news/7646/>
7. Канєнберг-Сандул О.К. Правове становище німецьких колоністів на Півдні України (кінець XVIII ст. – 1917 р.): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень. Одеса, 2018. 28 с.

8. Коваленко О.В. Про створення німецької колонії у Полтаві. Німецькі поселенці на українських землях: історичні та актуальні проблеми і перспективи: зб. наук. пр. за результатами Міжнар. наук.-практ. конф., 16-17 трав. 2013 р. / [редкол.: О. І. Кобзар, І. М. Петренко, В.В.Сарапин]. Полтава, 2013. С. 211–214.
9. Конисский А. Из Полтавы // Основа. 1861. Май. С. 68–71.
10. Костюк М.П. Німецька колонізація на Волині (60-і роки ХІХ ст. – 1914 р.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 – Історія України. Львів, 1998. 18 с.
11. Лушакова А. К 230-летию основания немецкой колонии в Кременчуге. Вісник Кременчуцького державного політехнічного університету. 2006. Вип. 37. Частина 2. С. 11-15.
12. Майзус С. «Німецька колонія:: екскурсія туди, де грав Щепкін. URL: <https://poltava365.com/1608-nimeczka-koloniya-ekskurs.html>
13. Николайчик Ф.Д. Город Кременчук. Исторический очерк. СПб., 1891. 217 с.
14. Павловский И.Ф. Немецкие колонии в Полтавской губернии в ХІХ ст. (1808-1867): по архивным данным. Полтава, 1913. 122 с. // Труды Полтавской учёной архивной комиссии. 1913. № 10. С. 97-215.
15. Павловский И.Ф. Очерк деятельности малороссийского генерал-губернатора князя А.Б. Куракина (1802-1808 гг.): по архивным данным, с рисунками. Полтава, 1914. 31 с.
16. Павловский И.Ф. Статистические сведения о Полтавской губернии сто лет назад. Труды Полтавской ученой архивной комиссии. Полтава, 1906. Вып. 2. 234 с.
17. Памятная книжка Киевского учебного округа. Ч.У. Полтавская губерния. К., 1890. 245 с.
18. Petrenko I., Loshchykhin O. German colonies in Poltava region // Східноєвропейський історичний вісник / [головний редактор В.Ільницький]. Дрогобич: Видавничий дім «Гельветика», 2019. Вип. 11. С. 78-88.
19. Petrenko I., Shevchenko A. Formation and activity of Poltava society of the Germans «Viederguburt» («Revival») // Східноєвропейський історичний вісник / [головний редактор В. Ільницький]. Дрогобич: Видавничий дім «Гельветика», 2019. Вип. 12. С. 201-211.

- 20.Петренко І.М. Історія німецьких поселенців (колоністів) на Полтавщині у науковій спадщині історика Віри Жук (1928-2008) // Емінак: науковий щоквартальник. 2018. № 1 (21) (січень-березень). Т. 2. С. 103-106.
- 21.Петренко І.М. Шлюбно-сімейні відносини німецьких колоністів у Полтаві в першій половині XIX ст. // Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія: Історичні науки. 2020. Т. 31 (70) № 3. С. 71-76.
- 22.Писаревский Г.Т. К истории иностранной колонизации в России. М., 1909. 346 с.
- 23.Шандра В. Малоросійське генерал-губернаторство 1802-1856: функції, структура, архів. Київ: Вид-ня Держ. комітету архівів України, 2001. 356 с.
- 24.Швайка І.О. Взаємовідносини німецьких колоністів та українського населення (кінець XVIII – 20-ті роки XX століття): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 – Історія України. Харків, 2018. 256 с.
- 25.Швайка І.О. Економічні взаємовідносини німецьких колоністів з українським населенням у XIX столітті // Збірник наукових праць. Серія «Історія та географія» / Харк. нац. пед. ун-т ім. Г.С.Сковороди. 2016. Вип. 53. С. 16-21.